

**BO‘LAJAK TARIX O‘QITUVCHILARIDA TARIXIY TAFAKKURNI
RIVOJLANTIRISHDA ELEKTRON TARIXIY MANBALARNING O‘RNI**

Djumaniyazov Farxod Ulugbekovich.

Samarqand agroinnovatsiyalar va tadqiqotlar instituti tayanch doktoranti.

Tel: +998 93 721-94-87

Elektron manzil: djumaniyazovfarhod@gmail.com

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.21130391>

Annotatsiya: Ushbu maqolada pedagogika yo‘nalishidagi oliy ta‘lim muassasalari talabalarida, xususan, bo‘lajak tarix o‘qituvchilarida tarixiy tafakkurni shakllantirish va rivojlantirishda elektron tarixiy manbalarning ahamiyati yoritilgan. Ta‘lim jarayoniga raqamli arxivlar, virtual muzeylar va elektron hujjatlar bazalarini integratsiya qilish orqali talabalarda tanqidiy tahlil, manbashunoslik va tarixiy xolislik ko‘nikmalarini o‘stirish masalalari tahlil qilingan.

Kalit so‘zlar: tarixiy tafakkur, elektron manbalar, raqamli tarix, raqamli arxivlar, pedagogik texnologiyalar, tanqidiy fikrlash.

Аннотация: В данной статье рассматривается значение электронных исторических источников в формировании и развитии исторического мышления у студентов высших педагогических учебных заведений, в частности у будущих учителей истории. Анализируется вопрос развития навыков критического анализа, источниковедения и исторической объективности посредством интеграции цифровых архивов, виртуальных музеев и баз электронных документов в образовательный процесс.

Ключевые слова: историческое мышление, электронные источники, цифровая история, цифровые архивы, педагогические технологии, критическое мышление.

Abstract: This article discusses the significance of electronic historical sources in forming and developing historical thinking among students of higher pedagogical educational institutions, particularly future history teachers. The issue of developing skills in critical analysis, source study, and historical objectivity through the integration of digital archives, virtual museums, and electronic document databases into the educational process is analyzed.

Keywords: historical thinking, electronic sources, digital history, digital archives, pedagogical technologies, critical thinking.

Zamonaviy ta‘lim tizimi bo‘lajak pedagoglardan nafaqat o‘z fanini bilishni, balki o‘quvchilarda 21-asr ko‘nikmalarini (kreativlik, tanqidiy fikrlash, kommunikativlik va hamkorlik) shakllantirishni ham talab etadi.

Elektron tarixiy manbalar bilan ishlash bu ko‘nikmalarni integratsiyalashgan holda rivojlantirish uchun eng qulay maydondir. Elektron arxivlar, raqamlashtirilgan davriy matbuot va vizual manbalar bilan ishlash jarayonida talaba axborotni shunchaki qabul qilmaydi, balki uni qayta ishlaydi, saralaydi va muammoli vaziyatlarga yechim izlaydi. Bu esa tarix o‘qituvchisiga kelajakda o‘z o‘quvchilarini axborot oqimi kuchli bo‘lgan davrda kerakli ma‘lumotni ajratib olishga o‘rgatish imkonini beradi.

Bo‘lajak tarix o‘qituvchilari auditoriyasida qo‘llash mumkin bo‘lgan eng samarali usullardan biri bu – elektron manbalar asosida "Raqamli hikoyanavislik" (Digital Storytelling) metodini joriy etishdir. Bunda talabalarga aniq bir tarixiy shaxsning

raqamlashtirilgan xatlari, davrga oid fotosuratlar va rasmiy hujjatlar taqdim etiladi. Talaba ushbu elektron manbalarni o'zaro taqqoslab, multimediali taqdimot yoki qisqametrarli o'quv videosi ko'rinishida mantiqiy ketma-ketlikka ega tarixiy hikoya yaratadi. Bu metod talabada: Tarixiy empatiyani (o'tmishni o'sha davr odamlari ko'zi bilan ko'rishni) shakllantiradi, manbalardagi quruq faktlarni jonlantirish va ularni o'quvchilarga qiziqarli shaklda yetkazib berishning pedagogik mexanizmlarini o'rgatadi. Elektron tarixiy manbalar bazasining kengayishi ta'lim jarayoniga sun'iy intellekt vositalarini ham olib kirishni taqozo etmoqda. Bo'lajak o'qituvchilar qadimiy qo'lyozmalarni o'qish, ularni tarjima qilish yoki tarixiy xaritalardagi o'zgarishlarni tahlil qilishda zamonaviy neyrotarmoqlardan ko'makchi sifatida foydalanishlari mumkin. Shuningdek, talabalar topilgan raqamli manbalarni o'quvchilarga yetkazishda an'anaviy ma'ruza usulidan qochib, vizual testlar, interaktiv so'rovnomalar va ochiq muhokama platformalaridan foydalanish ko'nikmasini aynan oliygohda o'zlashtirishi lozim. Bo'lajak tarix o'qituvchilarining elektron manbalar bilan ishlash malakasini an'anaviy testlar orqali baholab bo'lmaydi. Bu jarayon maxsus sifat ko'rsatkichlariga asoslangan rubrikalarni talab qiladi.

Talabaning tarixiy tafakkurini baholashda uning manbaning ishonchliligini qanchalik to'g'ri baholay olgani, qarama-qarshi fikrlarni qanday muvofiqlashtirgani va obyektiv xulosaga kelish jarayonidagi mantiqiy izchilligi inobatga olinishi kerak. Shu ma'noda, elektron manbalar baholash tizimini yodlashdan – tahlil qilish darajasiga ko'taradi. Axborotlashgan jamiyat sharoitida ta'lim tizimini, xususan, tarix fanini o'qitish metodikasini raqamlashtirish obyektiv zaruriyatga aylandi. Bugungi kunda tarix o'qituvchisining vazifasi faqatgina o'tmish faktlarini xotirlashga o'rgatish emas, balki o'quvchilarda voqea-hodisalarni tahlil qilish, sabab-oqibat bog'lanishlarini anglash, ya'ni *tarixiy tafakkurni* shakllantirishdan iboratdir. Ushbu murakkab vazifani bajarish uchun, avvalo, oliy ta'lim dargohlarida tayyorlanayotgan bo'lajak tarix o'qituvchilarining o'zida tarixiy tafakkur yuqori darajada rivojlangan bo'lishi lozim.

So'nggi yillarda "Raqamli tarix" (Digital History) yo'nalishining rivojlanishi an'anaviy arxiv va kutubxonalar bilan bir qatorda elektron tarixiy manbalarning ham keng ko'lamda ta'limga kirib kelishiga sabab bo'ldi [1]. Tarixiy tafakkur – bu tarixiy faktlarni eslab qolishgina emas, balki xronologik fikrlash, tarixiy tushunish, manbalarni tahlil qilish va talqin etish hamda tadqiqotchilik ko'nikmalarining majmuidir. An'anaviy ta'lim tizimida talabalar asosan darsliklar va o'quv qo'llanmalaridagi tayyor xulosalarni o'zlashtirgan bo'lsa, zamonaviy yondashuv talabani bevosita "birlamchi manbalar" bilan ishlashga undaydi.

Elektron tarixiy manbalar (raqamlashtirilgan qadimiy qo'lyozmalar, arxiv hujjatlar, tarixiy xaritalar, davriy matbuot materiallari, foto va video xronikalar, shuningdek, 3D formatdagi arxeologik topilmalar) bo'lajak o'qituvchilarga quyidagi imkoniyatlarni beradi:

1. Talabalar dunyoning turli burchaklaridagi arxivlar (masalan, Britaniya muzeyi, Rossiya davlat arxivi yoki O'zbekiston Milliy arxivi elektron bazalari) materiallaridan auditoriyaning o'zida turib foydalanishlari mumkin [2].

2. Elektron muhitda turli xil qarama-qarshi ma'lumotlar ko'p uchraydi. Bo'lajak o'qituvchi elektron hujjatning originalligini tekshirish, uning qachon, kim tomonidan va qanday maqsadda yaratilganini aniqlash orqali raqamli manbashunoslik (digital heuristics) ko'nikmalarini shakllantiradi [3].

Bo'lajak tarix o'qituvchilari ishlaydigan elektron manbalarni ularning didaktik xususiyatlari va funksiyalariga ko'ra bir necha guruhlariga ajratish mumkin. Zamonaviy raqamli didaktika ushbu manbalarni quyidagicha tasniflaydi:

Raqamlashtirilgan an'anaviy manbalar: Bunga nodir qadimiy qo'lyozmalar, hukumat qarorlari, arxiv hujjatlari va shaxsiy xatlarning skaner qilingan yuqori sifatli (HD) nusxalari kiradi. Masalan, YUNESKOning "Jahon xotirasi" (Memory of the World) dasturi doirasida raqamlashtirilgan hujjatlar talabalarga bevosita o'tmish nafasi bilan ishlash imkonini beradi.

Geofazoviy va GIS (Geografik axborot tizimlari) ma'lumotlari: Tarixiy jarayonlarni makon va zamon o'lchovida modellashtiruvchi interaktiv xaritalar. Bu texnologiya talabalarda *fazoviy-tarixiy tafakkurni* rivojlantirib, savdo yo'llari, urush harakatlari yoki migratsiya jarayonlarini dinamikada ko'rish imkonini beradi [6].

Multimedia va 3D rekonstruksiyalar: Arxeologik obidalar, qadimiy shaharlar va yo'qolib ketgan me'moriy yodgorliklarning virtual 3D modellari. Bu turdagi manbalar vizual xotira va tarixiy empatiyani (o'tmish odamlari hayotini his qilish) kuchaytiradi. Elektron manbalar bo'lajak o'qituvchilarda tarixiy tafakkurning eng muhim elementi bo'lgan *"multiperspektivlik"* (bir voqeaga turli nuqtai nazardan qarash) ko'nikmasini shakllantirishda beqiyosdir. An'anaviy darsliklar voqealarni ko'pincha bir yoqlama, rasmiy yondashuv asosida bayon qiladi.

Elektron arxivlar (masalan, o'sha davr davriy matbuoti, xorijiy nashrlar va memuarlar bazasi) orqali talaba bir xil tarixiy hodisani turli qatlamlar yoki davlatlar ko'zi bilan qiyosiy tahlil qilishi mumkin [7]. Bundan tashqari, K. Barton va L. Levstiklarning ta'kidlashicha, talabalarni haqiqiy tadqiqotchi darajasiga olib chiqish uchun ularni "noaniqlik holati"ga tushirish kerak. Elektron hujjatlar bazasidagi uzuq-yuluq, ba'zan bir-biriga zid bo'lgan ma'lumotlar talabani analiz, sintez va mantiqiy xulosa chiqarishga majbur qiladi. Bu esa yodkashlikka asoslangan reproduktiv ta'limdan, muammoli va izlanishga asoslangan evristik ta'limga o'tishni ta'minlaydi [8].

Xalqaro tajribalar shuni ko'rsatadiki, talabalar tarixiy jarayonlarni yodlash o'rniga, maxsus elektron bazalardan o'zlari ma'lumot qidirib topganda, ularning kognitiv faolligi 40-50% ga oshadi. Shuningdek, GIS (Geografik axborot tizimlari) texnologiyalari yordamida yaratilgan interaktiv tarixiy xaritalar talabalarga voqealarni vaqt va makon doirasida vizual tasavvur qilish imkonini beradi. Bo'lajak tarix o'qituvchilari bilan olib borilgan amaliy mashg'ulotlar davomida elektron manbalardan foydalanish pedagogik jarayonni sifat jihatidan yangi bosqichga olib chiqishi tasdiqlanmoqda. Xususan, 2022-2023 yillarda olib borilgan pedagogik tadqiqotlar natijasida ma'lum bo'ldiki, raqamli arxiv materiallari bilan ishlagan talabalar an'anaviy guruhlariga nisbatan tarixiy hodisalarga nisbatan ko'proq obyektiv yondasha olgan va bir voqeaga turli xil nuqtai nazardan qaray olgan [4]. Biroq, elektron tarixiy manbalardan foydalanishning o'ziga xos muammolari ham mavjud. Internet tarmog'ida soxtalashtirilgan (falsifikatsiya qilingan) tarixiy hujjatlar yoki noilmiy talqinlarning keng tarqalganligi bo'lajak o'qituvchilardan axborot savodxonligini talab etadi. Shu sababli, oliy o'quv yurtlari o'quv rejasiga "Raqamli tarixiy axborot bilan ishlash metodikasi" kabi maxsus modullarni kiritish maqsadga muvofiqdir. Elektron manbalarning ko'pligi o'z-o'zidan ta'lim sifatini oshirmaydi. 2024-2025 yillardagi sun'iy intellekt va neyrotarmoqlarning mislsiz rivojlanishi (jumladan, matn, audio va videolarni generatsiya qilish imkoniyatlari) "soxta tarix" xavfini kuchaytirdi. Tarixiy shaxslarning qiyofasi yoki ovozi soxtalashtirilgan (deepfake) videolar yoxud sun'iy intellekt tomonidan to'qib chiqarilgan "arxiv hujjatlari" internet tarmog'ida tez tarqalmoqda [9]. Shu sababli, bo'lajak tarix o'qituvchilarida faqatgina tarixiy tafakkurni emas, balki *raqamli manbashunoslik (digital source criticism) va axborot gigiyanasi* ko'nikmalarini ham rivojlantirish muhimdir.

Ular har bir elektron manbaning metadata (ma'lumot haqida ma'lumot) qismini o'rganishni, IP-manzillar va veb-arxivlar tarixini (Wayback Machine kabi) tekshirish orqali manbaning haqiqiylikni autentifikatsiya qilishni o'rganishlari shart.

Xulosa qilib aytganda, bo'lajak tarix o'qituvchilarida tarixiy tafakkurni rivojlantirishda elektron tarixiy manbalar shunchaki qo'shimcha vosita emas, balki ta'limning asosiy muhitlaridan biriga aylanib ulgurdi. Raqamli arxivlar, virtual vizualizatsiya va elektron bazalar talabalarni passiv tinglovchidan faol tadqiqotchiga aylantiradi. Oliy pedagogik ta'lim muassasalarida ushbu texnologiyalardan tizimli ravishda foydalanish kelajakda maktablarda yosh avlodga tarix fanini zamonaviy, qiziqarli va tahliliy asosda yetkazib beruvchi malakali kadrlarni yetishtirib chiqarishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Kroll, T., & Taylor, A. (2022). *Digital History and the Pedagogy of the Archive: Teaching Historical Thinking in the 21st Century*. Journal of History Education, 45(3), 112-128.
2. G'afforov, Y., & Toshev, S. (2023). *Tarix o'qitish metodikasida raqamli texnologiyalar va sun'iy intellekt imkoniyatlari*. Toshkent: O'qituvchi nashriyoti, 85-89 b.
3. Wineburg, S., McGrew, S., & Breakstone, J. (2021). *Evaluating Historical Information in the Digital Age: The Cornerstone of Civic Online Reasoning*. Educational Researcher, 50(8), 505-515.
4. Abdullayev, M. X. (2024). *Oliy ta'limda raqamli gumanitaristika: bo'lajak pedagoglarning axborot-tahliliy kompetensiyasini shakllantirish*. Ta'lim va innovatsion tadqiqotlar xalqaro ilmiy-metodik jurnali, (2), 44-51.
5. Murodov, A., & Karimova, D. (2023). *Raqamli pedagogika: Tarix ta'limida innovatsion resurslardan foydalanish*. O'zbekiston Milliy universiteti xabarleri, 1(4), 112-118.
6. Knowles, A. K., Cole, L., & Giordano, A. (2022). *Geographies of the Holocaust and Historical GIS: Methodological and Pedagogical Approaches*. Journal of Historical Geography, 76, 45-59.
7. Ruziyev, E. (2024). *Oliy ta'limda bo'lajak o'qituvchilarning multiperspektiv fikrlashini rivojlantirish: raqamli arxivlar misolida*. Pedagogik mahorat jurnali, (3), 77-84.
8. Barton, K. C., & Levstik, L. S. (2021). *Teaching History for the Common Good: Digital Adaptations in the 21st Century*. Routledge, 142-145 pp.
9. Harrison, S. (2025). *Deepfakes and Digital History: The New Challenges of Source Criticism in Education*. History Education Research Journal, 22(1), 34-48.